

Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün eseri

SIYÂSETNÂME VE TÜRKÇE TERCÜMESİ

İbrahim Kafesoğlu

Şarkta eskidenberi, devrin ihtiyaçlarına uygun en iyi devlet idaresine ve ideal hükümdarın nasıl olması icab ettiğine dâir kitab ve risaleler yazmak âdet hâlinedir. Ayrı isimler taşımakla beraber umûmiyetle «nasihat kitabı», «siyerü'l-mülûk», «siyâsetname» adlarıyla anılan bu eserlerden, eski Hindistan ve islâmiyet öncesi İnan devletlerinden itibaren son Osmanlı İmparatorluğu'na kadar, Uygur Türk devleti dahil, çeşitli İslâm-Türk ülkelerinde yazılanlar hayli kabarık bir yekûn tutar. Şarkın en meşhur idâre adâmlarından olan Nizâmü'l-Mülk'ün, XI. asrın ikinci yarısında kaleme aldığı «*Siyâsetnâme*» veya «*Siyerü'l-mülûk*» bunlardan biridir. Ancak büyük Vezir'in kitabı emsâliyle kıyaslanamıyacak derecede yüksek bir değer taşımaktadır. Çünkü bu eser, sadece, benzerlerinde olduğu gibi, zamanına göre kifayetli bir devlet reisi için lüzumlu şartları öğretmek, bu hususların gerçekleştirilmesinde takib edilecek yolları göstermek ve ideal bir hükümdarın vasıflarını arka arkaya sıralamakla iktifa eden mücerred görüşlerden ibaret bir «akıl kitabı» değildir. *Siyâsetnâme* bu bahislerde kâfi derecede fikir verdikten başka, yalnız, mazideki iyi ve kötü idare adamlarının icraatını belirtmek üzere naklettiği, Sâsâniler, Hulefây-ı Râşidîn, Emevîler, Abbasiler, Saffariler, Buveyhiler, Karahanlılar, Sâman-Oğulları ve Gazneliler gibi Selçuklu İmparatorluğu'ndan önceki hükümetlere dâir fıkralarıyla bol tarihî malzeme sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda bunlarla Selçuklu Devleti'nin idarî, askerî teşkilâtı ve malî, hukukî durumu arasında yaptığı mukayeselerle Sultan Melikşah devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun içtimâî bünyesini vâzih şekilde ortaya koyuyor. Hemen söyleyelim ki, vaktiyle Th. Nöldeke'nin de işaret ettiği gibi¹, Nizâmü'l-Mülk'ün esas gayesi, bizzat kendi emrinde bulunan Selçuklu idarî mekanizmasını olduğu gibi tas-

¹ Bk. ZDMG, 46-47 (1892), s. 763.

vir etmek değildir. O zaman için elbette böyle bir kitab yazmağa hacet yoktu. Vezir eserinde daha ziyade zamanın inanış ve düşünüşüne uygun en iyi devlet nizamının nasıl olabileceğini ve muvaffak bir hükümdarın neler yapması lâzım geleceğini anlatmağa çalışmakta, eski hükümdarların taklide değer icraatından veya makbul olmyan hareketlerinden örnekler vererek bu noktalar üzerine Sultan Melikşah'ın dikkatini çekmeğe gayret etmektedir. İşte bu hususiyeti dolayısıyla eser, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun olduğu kadar, yukarıda adlarını saydığımız devletlerin de idarî, hukukî ve içtimâî cebhelerini tanıtmamıza yardım ediyor. *Siyâsetnâme*'de bütün Ortaçağ Türk-İslâm cem'iyetlerinde hâkim olan telâkkiler, inançlar, dinî, fikrî cereyanlarla, sarayın, ordunun, halkın durumu ve bunların karşılıklı münasebetleri hakkında çok zengin malzeme mevcuttur. Devlet ve hâkimiyet telâkisinden ordunun çeşitli kısımlarına, mahkemelerden vergi nevelerine, âyan ve eşraftan reâyaya, elçilerin vazifelerinden casusluk faaliyetlerine, sünnilîği yerleştirmeğe ma'tuf gayretlerden koyu bâtinî hareketlerine, idareyi ve orduyu emrinde tutan Türklerden tâbi yerli ahalinin vaziyetine kadar hemen her şey bâzan teferruatlı olarak burada anlatılmaktadır. Bu itibarla *Siyâsetnâme* gerek tarih tedkikleri gerek hukukî, iktisadî ve malî yönden inkişafımızın seyrini takib etmek isteyenler için pek kıymetli ve kendi nev'inde eşsiz eserlerden biridir.

Siyâsetnâme'nin iki neşri vardır. İlk olarak 1891'de Paris'te neşredilmiştir². Nâşir Ch. Schefer az sonra eserin fransızca tercümesini de yayınlamıştır³. Schefer'in ifadesine göre, Paris metni, kendi hususî kütüphanesinde bulunan 690 (1291) istinsah tarihli bir nüsha ile, 1032 (1623) de Hindistan'da Ahmed-Âbâd'da istinsah edilmiş olan British Museum nüshasına istinad etmektedir. British Museum nüshası ise 564 (1168) yılında Urmiye'de Emîr-i Hâcib Alp Cemâlü'd-din namına yapılan bir istinsahın kopyesidir⁴. Yine nâşire göre, Berlin Devlet Kütüphanesinde mevcut diğer iki *Siyâsetnâme* nüshası da bu 564 tarihli nüshadan alınmıştır. Schefer, ayrıca, *Siyâsetnâme*'nin bilhassa karışık kısımlarını teşkil eden 43 - 47. fasılların Petersburg (Leningrad) İmparatorluk Kütüphanesi ile Asya Müzesi'ndeki diğer iki nüsha ile mukabele ettirmiş ve böylece elde ettiği metnin sağlamlığına kanaat getirdikten

² Charles Schefer, *Siasset Naméh, Traité de gouvernement composé par le Sultan Melik-Châh, par le Vizir Nizam oul-Mouk* (Publication de l'École des Langues orientales vivantes, III. série, vol. VII), Paris 1891.

³ Ch. Schefer, *Siasset Naméh* (aynı yerde), Paris 1893.

⁴ Schefer, (metin) önsöz, s. II.

sonra neşretmiştir⁵. Fakat aşağıda göreceğimiz üzere bu metin Şark nüshalarına nazaran üslûb bakımından hayli çetrefil olduğu gibi, münderecat itibariyle de bir çok yanlış ve eksikleri ihtiva etmektedir⁶.

Siyâsetnâme'nin ikinci neşri İran'da Seyyid Abdürrahîm Halhâli tarafından yapılmıştır⁷. Burada, üç yazma nüsha ele geçirdiğini söyleyen nâsir, ikisini, istinsah tarihleri muahhar olduğu ve aynı zamanda Paris metniyle aralarında büyük farklar bulunduğu cihetle dikkate almamıştır. Buna mukabil, Paris metnine az-çok uymakla beraber ondaki arabca kelimelerin fazlalığına karşılık daha temiz farsça ile yazılmış ve daha sarîh ifadeye sahip olduğu için ana metne nazaran mümkün merteye az tasarrufâta uğramış telâkki ettiği, 970 (1562) istinsah tarihli, üçüncü nüshayı bastırmıştır⁸. Ancak bu İran tab'ında, diğer nüshalarda bulunmayan bâzı ilâvelerine rağmen, tam ve doğru bir metin değildir ve müstensih hatası kabilinden yanlışlardan başka münderecatında büyük eksikler bulunduğundan dolayı her hususta inanılabilecek bir nüsha olmaktan uzaktır (Bir çok eksik yerleri Schefer metninden ikmâl edilmiş olan bu neşrin yanlış ve noksan kısımları aşağıda *Siyâsetnâme*'nin türkçe tercümesinin tashihleri sırasında gösterilmiştir).

İstanbuldaki yazma nüshalarına gelince: Bildiğimize göre *Siyâsetnâme*'nin İstanbul'da, biri Üniversite kütübhanesinde, biri Fatih kütüphanesinde, biri de Molla Çelebi kütübhanesinde olmak üzere üç yazması bulunuyor⁹. İstinsah tarihi çok muahhar olan Fatih nüshası hemen hemen Schefer metninin aynı olduğundan; Üniversite nüshası ise karışık ve fâhiş imlâ yanlışlarıyla dolu olduğundan itimada şayan değildirler. Fakat Molla Çelebi nüshası¹⁰ *Siyâsetnâme*'nin yalnız İstanbul yazmaları arasında değil, Tahran ve Paris tab'lariyle metin mukayesesinden anlaşıldığı üzere, Avrupa ve İran yazmaları arasında da en iyisi, en mükemmeli ve bugün elde bulun-

⁵ Schefer, (metin) önsöz s. III.

⁶ Schefer metnindeki yanlışlardan küçük bir kısmı F. Gabrieli (*Orientalia*, VII, 1-2, 1938, s. 80-94) tarafından gösterilmiştir (Bk. Barthold-Köprülü: *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1940, s. 216).

⁷ A. Halhâli, *Siyâsetnâme ya Sıyerü'l-mülâk*, Tahran 1310 ş.

⁸ A. Halhâli, aynı eser, önsöz, s. 4.

⁹ Üniversite ktb. FY. nr. 730. *Sıyerü'l-mülâk* adını taşır, Rebi'ülâhır 730 (Ocak 1330) da istinsah edilmiştir. Fatih ktb. nr. 3453, Şevval 925 (Eylül 1519) da istinsah edilmiştir.

¹⁰ Molla Çelebi ktb. (Süleymaniye ktb.) nr. 114. 190 X 275 (123 X 200) eb'adında, 200 yaprak, str. 16, yazı sülüs ve okunaklı, eskimiş meşin cilt içinde, yapraklar yıpranmış; Cumâdelâhır 724 (Mayıs 1324) da istinsah edilmiştir.

mayan asil metne en yakın olanıdır. Molla Çelebi nüshasının bu mühim hususiyetleri *Siyâsetnâme*'nin müellifi ve yazılış tarihine dâir tedkiklerimizle ve, yazma ve matbu nüshalar arasında yaptığımız karşılaştırmalar neticesinde açık surette belirmiş bulunmaktadır¹¹.

Siyâsetnâme veya *Siyerü'l-mülûk*'ün Vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından yazıldığı şübhesizdir. Çünkü, geniş kariha, derin kültür ve her türlü idarî incelikleri bütün teferruatıyla idrâk gibi üstün zekâ ve kabiliyetlerin ma'kesi olan *Siyâsetnâme*'nin o devirde başka herhangi bir kimse tarafından kaleme alınabileceğini düşünmek çok müşkil görünüyor. Siyasî hayatın, askerî teşkilât, malî, hukukî, iktisadî ahvalin bilumûm hususiyetlerini kavrayabilmek, Sultan'ın hatt u hareketinden kadınların ve ta kölelerin vaziyetlerine kadar içtimâî bünyeye nüfuz etmek, muntazam ve âdeta ideal bir devlet idaresinin en hurda teferruatına girebilmek, mevcut nizamın kötü taraflarını teşhir ederek ve icabında sert tenkidler yaparak daha iyilerini tavsiye etmek, devrin en yüce hükümdarına nasihatlarda bulunmak, ancak, XI. asrın muhteşem Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu otuz yıl idare etmiş ve onun idarî ve askerî makânizmasından birinci derecede mes'ul en yüksek makamım muvaffakiyetle elinde tutmuş olan büyük vezir Nizâmü'l-Mülk'ün otoritesi, tecrübesi ve yüksek ihatası ile kaabil olabilir. Bundan başka, *Siyâsetnâme*'nin bir çok yerlerinde Nizâmü'l-Mülk, bizzat kendisiyle alâkalı hâdiselerden, müellif sıfatıyla, bahsetmektedir ki, bunlar diğer tarihî vesikalarla te'yid olunuyor: Vezirin Sultan Alp Arslan ve Karahanlı hükümdarlarından Semerkand hanı Şemsü'l-Mülk Nasr ile ilgili bir hâtırası¹², Sultan Melikşah'la birlikte Maverâünnehir'de bulunduğu zamana dâir diğer bir hâtıra¹³, Herat'ta geçen hâdise¹⁴, yine Vezirin imparatorluk ordusu hakkındaki bir münakaşası¹⁵ v.s. Keza *Siyâsetnâme*'nin 1. fashının sonu¹⁶, 9. fashının nihayeti¹⁷ ve 20.,

¹¹ Makalemizde bundan sonra şu kısaltmalar kullanılacaktır:

Ş. m. : Schefer'in neşrettiği farsça metin.

Ş. tr. : Schefer'in Fransızca tercümesi.

H. : Halhâli neşri.

M. : Molla Çelebi nüshası.

T. tr. : *Siyâsetnâme*'nin Türkçe tercümesi.

¹² *Siyâsetnâme*, 21. faslı takip eden «faal-ı diğer»: Ş. m. s. 87-89, T. tr. 113-115.

¹³ *Siyâsetnâme*, 35. fasıl, Ş. m., 115, T. tr. 145.

¹⁴ *Fanıl*, 38: Ş. m. 120, T. tr. 152-153.

¹⁵ *Fasıl*, 42: Ş. m. 144, T. tr. 181.

¹⁶ T. tr. 22.

¹⁷ T. tr. 102.

35., 44. fasıllarının baş kısımları¹⁸ ile, Bâtınî tehlikesine karşı Melikşah'ın dikkatini çekmeğe mâtufları¹⁹, Ş. m. ine bâzı ilâveler yaptığı görülen müstensih Muhammed-i Mağribî'nin²⁰ veya başka birinin yazabileceği cinsten şeyler değildir. Nihayet Ş. m. nin sonuna Melikşah'ın oğlu Sultan Gıyâsü'd-din Muhammed (1105-1117) hakkında bir kaside ekleyen Muhammed-i Mağribî bu medhiyesinde eserin Nizâmü'l-Mülk'e âid olduğunu kaydetmiştir²¹. Ayrıca, gerek matbu gerek yazma bütün nüshalarda Vezir tarafından hazırlanan *Siyâsetnâme* müsveddelerinin, tebyiz edilmek üzere, 485 (1092) yılında, Muhammed-i Mağribî (veya Nâsîh) ye verildiği açıkça zikredilmiştir²². İlk bakışta lüzumsuz gibi görünen bu müellifi tesbit işi, mevcut nüshaların kaynak değeri ve hangisinin ana metne daha yakın bulunduğu hususunda bize faydalı olacaktır. Filhakika eser Nizâmü'l-Mülk'ün kaleminden çıktığına göre, içinde vezirin üçüncü şahıs olarak (mütakellim değil) bahismevzuu olmaması icab ederdi. Halbuki hem Paris, hem de Tahran tablolarında Nizâmü'l-Mülk'ten gaib şahıs sıfatıyla bahsedilmektedir: «Elkab» faslında hükümdarlara ve vezirlere verilen lâkablar zikredilirken, «el-Mülk» ile lâkablandırılan ilk vezir Nizâmü'l-Mülk'tür, deniyor²³. 42. faslında meşhur vezirler sayılırken «Melikşah'ın Veziri Nizâmü'l-Mülk idi» cümlesi bulunuyor²⁴. Binaenaleyh bahsi geçen yazmalarla, bunlara istinaden yapılan neşirler, kuvvetli bir ihtimâlle Muhammed-i Mağribî'nin ilâveleri yüzünden kısmen bozulmuş metinlerdir. Halbuki, M. nüshasında ana metin üzerinde oynandığını gösteren bu gibi eklentiler yoktur; mündericatın hiç bir yerinde Nizâmü'l-Mülk üçüncü şahıs olarak bahsedilmez ve Vezirin ölümünü müteakib vukua gelen hâdiselere dâir bir îma mevcut değildir. M. nüshasını diğer nüshalardan ayıran bu nokta onun ana

¹⁸ T. tr. 111, 145, 201.

¹⁹ T. tr. 233, 239.

²⁰ Ş. m. s. 210: Muhammed-i Mağribî, M. vrk. 199 b.: Muhammed b. Nâsîh, H. 185: Muhammed-i Nâsîh.

²¹ Ş. m. 212, str. 5, T. tr. 255.

²² Ş. m. 5, M. 6a, H. 2.

²³ Ş. m. 136-137, T. tr. 169-170, H. 114. Bilindiği üzere Vezir 485 Ramazanında (Ekim 1092) katledilmiş, ondan bir ay kadar sonra Şevval 485 (Kasım 1092) de Sultan Melikşah ölmüş, bunun üzerine taht kavgaları zuhur ederek Melikşah'ın oğullarından Mahmud, Berkyâruk, Gıyâsü'd-din Muhammed, nihayet Sançar hükümdar olmuşlardır. Ş. m. ve H. neşirlerinin gösterilen yerlerinde Melikşah «merhum» diye anıldığı gibi, Berkyâruk ve sultan olarak Gıyâsü'd-din Muhammed'den bahis vardır. Bunlar tabiiyle metne bilâhare eklenmiş kısımlardır.

²⁴ Ş. m. 151, T. tr. 187, H. 128.

metne pek yakın olması bakımından ehemmiyetini belirten başlıca delillerden biridir.

Siyâsetnâme'nin yazıldığı tarihe gelince: Yukarıda söylediğimiz gibi, *Siyâsetnâme* müsveddeleri Nizâmü'l-Mülk tarafından 485 senesi ortalarında Muhammed-i Mağribî'ye verilmiştir. Yalnız Ş. m. de şöyle bir hikâye vardır: 484 (1091) yılında Sultan Melikşah; Nizâmü'l-Mülk, Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganâim, Mecdü'l-Mülk ve diğer devlet ricâline birer siyaset kitabı yazmalarını emreder. Bunlar birer risale hazırlayıp Sultana takdim ederler. Risaleler arasında Nizâmü'l-Mülk'ün yazdığı beğenilir ki, o eser budur²⁵. Buna göre, *Siyâsetnâme* Vezirin ölümünden en çok bir yıl önce yazılmış ve hükümdara sunulmuş oluyor. Lâkin yine bütün metinlerden öğreniyoruz ki, Nizâmü'l-Mülk müsveddeleri müstensihe vermiş ve akabinde Bağdad'a giderken yolda öldürülmüştür. Beraber gittikleri Sultan Melikşah da Bağdad'da ölerək tekrar İsfahan'a dönemediği için elbette Vezirin eserinden haberdar olamamıştır. Binaenaleyh burada Muhâmmed-i Mağribî'ye atfedilmiş ikinci bir ilâve karşısında bulunuyoruz demektir. Böyle bir kaydı ihtiva etmiyen M. nüshası bü cihetten de temiz bir metindir. Keza Sultanın medhine tahsis olunan ve onun îmar ve inşâ faaliyetinden, devletin ihtişamından, «cihana hâkim» sultanın memleketi en büyük genişliğine ulaştırdığından bahseden ve onun hakkında «Şehinşah-ı âzam» «Sultan-ı âdil» lâkablarının kullanıldığı görülen 1. fasıl ancak Büyük Sultan Melikşah'a âid olabilir. Zira tasvir edilen imparatorluk Sultan Melikşah devrindeki imparatorluktur²⁶. Ş. m.'de bu fasıl Melikşah'ın oğlu Sultan Gıyasü'd-din Muhammed'e mâl edilmiştir. Gıyasü'd-din zamanında ise imparatorluk taht kavgası, iç karışıklıklar ve kardeş münazaaları neticesinde parçalanmış, Muhammed'in hâkimiyeti yalnız İran'a münhasır kalmış ve her tarafta karışıklıklar hüküm sürmüştür. M. nüshasında Gıyasü'd-din Muhammed bahis mevzuu olmadığı için bu ilâve kayıd da yoktur²⁷.

Bunlardan başka *Siyâsetnâme*'nin 484'den çok önceleri yazılmağa başladığına dâir bâzı işaretlere sahibiz. Bilindiği gibi 484 yılında bilhassa İran sahasında Hasan-ı Sabbâh'ın idare ettiği Bâtınî harekâtı

²⁵ Ş. m. 1-2., T. tr. 15-17. Bu hikâye H. da yoktur.

²⁶ Ayrıca bk. fasıl, 20: «Bugün yer yüzünde Sultanımız (Allah onun mülkünü ebedî kılsın)'dan büyük bir hükümdar yoktur. Ve hiç bir padişahın mülkü onunki kadar geniş değildir...». Ş. m. 86., T. tr. 111., H. 67.

²⁷ Fasıl 1'deki Gıyasü'd-din'e atf cümlesi H. da da yoktur (s. 5), fakat H. da Sultan Gıyasü'd-din'den bahsedilirken (Halledallahu mülkehu) denmesi bu nüshanın da muahhar olduğunu gösterir (H. 114).

iyice âlevlenmiş, hâttâ Sultan Melikşah onlarâ karşı ordular sevkemiş bulunuyordu²⁸. Hâlbuki yine *Siyâsetnâme*'nin 1. faslında: «Zamanımızda, Allaha şükür, Sultana karşı cihanda hiç kimse muhalefet duygusu beslemiyor ve itaatten çıkmak temayülü göstermiyor» deniliyor²⁹. Keza 42. faslında Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı ülkeler arasında Türkistan ile Yemen'in sayılmaması³⁰ ve buraların zabtı lâzım memleketler olarak zikredilmesi³¹ eserin, Muhammed-i Magribî'ye atfen verilen tarihten çok evvel yazıldığını isbat eder. Diğer taraftan 35. faslında bahsedilen Semerkand ve Özkend seferi, 481 (1088) sonlarında vuku bulmuştur³². *Siyâsetnâme*'nin yazıldığı veya yazılmağa başlandığı tarihi tesbit müşkilâtını da yine M. nüshası hallediyor. Bu nüsha eserin yazılmasına 479 da başladığını, bizzat müellif Nizâmü'l-Mülk'ün ağzından nakletmektedir³³. Fakat daha sonraki hâdiselerin bahis mevzuu edilişi gösteriyor ki, *Siyâsetnâme* oldukça uzun bir zaman içinde yavaş yavaş hazırlanmıştır. Bu husus esasen bütün nüshalarda da şöyle ifade edilmektedir: Nizâmü'l-Mülk eserin evvelâ 39 faslı yazmış, bilâhare, 483—484 (1090—1091) yıllarında imparatorluğu bütün hızıyla çekip çeviren şif-bâtını hareketlerinin ağırlığı altında, ta Mezdek'ten itibaren görülen hâricî-râfzî faaliyetinin tarihçesini yaparak bu türlü cereyanların memleket için öldürücü tehlikesini Sultana arz etmek düşüncesiyle 11 fasıl daha ilâve etmiş, bu arada eskiden hazırladığı fasılları da yer yer ânektodlar ve tavsiyelerle tamamlamıştır³⁴. Nizâmü'l-Mülk'ün sonradan yaptığı ilâvelerden 6 sının 42—47. fasıllar olduğu muhakkaktır. Fakat diğer 5 fasılın hangileri olduğu bilinmiyor. Esasen nüshaların hepsinde fasılların muntazaman birbirini takip etmediği ve gelişi güzel sıralandığı görülüyor. Meselâ en sondaki 3 fasıl (48—50. fasıllar) herhâlde ilk yazılan 39 fasla dahil olsa gerektir. Bu karışıklık Vezirin eseri müsvedde hâlinde teslim etmesinden doğmuş olabilir. Üslûbdaki ittiradsızlığın sebebi de, ihtimâl, müsveddelerin tebyiz edildikten sonra Nizâmü'l-Mülk tarafından tekrar gözden geçirilmesine imkân hâsıl olamıyışdır.

28. Bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, (İst., Üniv. Ed. Fak. yayını) s. 132 v.d.

29. Ş. m. 7., T. tr. 21-22., H. 6. Krş.: 20. fasıl.

30. Ş. m. 144., T. tr. 181. Bu kısmın düzeltilmiş şekli için aşağıda bk. s. 255.

31. Türkistan seferine 482 (1090) sonlarında çıkılmış ve Yemen'e karşı harekâta 484 Ramazan'da (Kasım 1091) karar verilmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, *aynı eser*, 119 v.d., 125).

32. Bk. İ. Kafesoğlu, *aynı eser*, 120-121.

33. «چنين كود بنده حسن كي چون سال چهار صد و هشتاد و نه بودي.....» M. 1 b.

34. Bk. Ş. m. 210, T. tr. 247, M. 2a, H. 2, 185.

Burada işaret edelim ki, mevcut nüshalara dayanarak *Siyâsetnâme*'nin ana metnini ihya veya oha yakın bir metin te'sisi büyük müşküller arz ediyor. Zira, esas mefhumlarda mutabakat bulunmakla beraber, fasıl başlıklarından ve fasıl numaralarından itibaren kelime ve ibarelere kadar arada o derece büyük ayrılıklar vardır ki, iki nüshanın bile birleştirilmesi kaabil olamamaktadır. Bu itibarla biz eserin türkçe tercümesini tamamlarken *Siyâsetnâme*'nin basmaları ve yazma nüshaları arasında, yukardanberi verdiğimiz izahlardan da anlaşılacağı üzere, ana metne en yakın ve, eğer varsa, ilâvesini asgarî hadde telâkki ettiğimiz ve mevcut nüshaların en mükemmeli saydığımız «M.» nüshasını esas aldık ve karşılaştırmamız neticesinde, onu ana metin olarak kabul etmeği uygun bulduk.

Siyâsetnâme'nin türkçe tercümesi³⁵

Yazımızın baş tarafında, ortaçağ Türk-İslâm devlet bünyesinin temellerini tanıtmaya itibariyle bilhassa Türk tarihi bakımından büyük değerini belirtmeğe çalıştığımız *Siyâsetnâme*'nin türkçeye çevrilerek dilimize kazandırılmış olması şükranla lâyık bir hizmettir. Harcadığı emekten dolayı ilim adına ve doğrudan doğruya bir Türk tarihçisi ve münevveri olarak sayın mütercime teşekkürü vazife biliriz³⁶. Lâkin bu tercüme muvaffak saymaya imkân olmadığını kaydetmek zorundayız. *Siyâsetnâme* gibi, baştan başa, kelimeleri lügat mânâlarından farklı mefhumlar ifâde eden, istilâh ve ekspresyonlarla dolu bir eserin değil, herhangi bir tarih kitabının tercümesinde dahi, eğer vekayi bilinmez, bahis mevzuu devrin içtimâî hususiyetlerine nüfuz edilmez ve ibarelerin o zamanlarda delâlet ettiği mânâlarına vakıf olunmazsa, meydana gelen tercüme her türlü değerini kaybeder. Elimizdeki *Siyâsetnâme* tercümesi de maalesef bu kabildendir. Aslında her biri muayyen bir rütbenin, unvanın veya hukukî, malî bir vazifenin karşılığı olarak geçen yüzlerce istilâh türlü türlü mânalandırılarak birbirinden farklı kelimelerle çevrildiği için tercüme okuyucuya hiç bir sarîh fikir telkin

³⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, mütercimi: Mehmed Şerif Çavdaroğlu. (İst. Üniv. Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları, 1), İstanbul 1954.

³⁶ Sayın mütercim *Siyâsetnâme*'yi hangi metinden türkçeye çevirdiğini açıkça söylemiyorsa da, eserinin 1. sahifesindeki ifâdeden tercüme Ş. m.'den yaptığı anlaşılacaktır. Böylece tabiatıyla Ş. m.'deki yanlışlar, hattâ bazı yerlerde Ş. tr.'deki hatâlar türkçesine de intikal etmiştir. Bu hususlar aşağıda gösterilecektir.

etmemekte ve tabiatıyla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ve daha önceki devletlerin içtimaî hayatı, askerî ve mülkî idaresi hakkında hakikî bir kaynak eser yerine, emsâlire her zaman rastlanması mümkün bir hikâyeler mecmuası intibahını vermektedir. Bu haliyle tercümeden faydalanmak isteyenlerin çaresiz yanlış hükümlere sürükleneceklerini işaret etmekten kendimizi alamadığımızı belirtmek isteriz.

Eserin başına, Nizâmü'l Mülk'ün hâltercümesine dâir, mütercim tarafından ilâve edilen mukaddemeye gelince, tamamen yanlış olan buradaki malûmatın, faydasından ziyade zararı olacağı için, hiç konmamasını ne kadar temenni ederdik! Biz, *Siyâsetnâme*'nin ana metnindeki tarihî bilgilerle, fransızca tercümesine Schefer tarafından konulan ve türkçesinde sayın mütercimin yaptığı haşiyelerin tenkidini başka bir makalemize bıraktığımız için, şimdilik, tafsilâta girmeksizin, bu mukaddemede ki hatâları kısaca düzeltmekle iktifa ediyoruz:

Vezir Nizâmü'l-Mülk Hasan, h. 408 (383 değil) de Nûkan (Nevkan değil) da doğmuştur. Babası dihkan (köylü değil) idi. Nizâmü'l-Mülk'ün İbn Şâdan ile münazaası, uydurma bir eser olan «*Vesâyâ*» adlı risaleden nakledilmiştir ki, hakikatle alâkası yoktur. Vezirin *Atabek* unvanını alışı Sultan Melikşah'ın cülûsu ile münasebettar değildir. Halife tarafından Nizâmü'l Mülk'e unvan verilmesi dolayısıyla bahis mevzuu edilen Bağdad ziyareti Sultan Melikşah'ın Darü'l-hilâfe'den evlenmesi sebebiyle değil, aksine Halife Muktedî'nin Sultanın kızıyla izdivacı münasebetiyle vuku bulmuştur. Bağdad Nizâmiye'si h. 458 (457 değil) de inşa edilmiş, «*Celâli*» takvimi h. 471 (467 değil) yılında mu'teber olmuştur. Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme*'yi, oğlunun zehirlendiği tarihte (h. 475) değil, bundan dört yıl sonra tertibe başlamıştır. Vezirle iyi geçinemeyen İmparatoriçenin adı Türkân değil, Terken'dir. Nihavend civarında Suhna'da (Yezd-i Cerd'de değil), 77 yaşında (93 değil), öldürülen Nizâmü'l-Mülk'e atfedilen şiir³⁷, vezirin değil, Sultan Melikşah ve oğlu Sultan Sancar devirlerinin melikü's-şuara'sı Emir Muizzî'nin babası Bîrhânî'ye âiddir. Kezâ diğer bir şiir de³⁸, Mağribî'nin değil, şimdi adı geçen Muizzî'nindir³⁹.

Türkçe tercümenin tashihi ve metne yapılan ilâveler:

Tercümede yanlışlar dört şekil arz ediyor: 1 — Rütbe, unvan, va-

³⁷ Bk. T. tr. 9: Burada bâzı mısralar değişiktir.

³⁸ T. tr. 11 (alttaki kıt'a).

³⁹ Burada tafsilât vermediğimiz bu hususlar hakkında bk. İ. Kafesoğlu, *aynı eser*, indeks.

zife gösteren ıstılahların isabetsiz tercümesi, 2 — Şahıs ve yer adlarının yanlış okunması, 3 — Metinde sık geçen bazı kelimelere doğru mânâ verilememiş olması, 4 — Doğrudan doğruya metnin yanlış tercüme edilmesi veya Ş. m.'nin yanlışlığı dolayısıyla türkçesinin hatalı olması⁴⁰.

a — Rütbe, unvan ve vazife bildiren ıstılahlar (Yanlış tercüme parantez içine alınmıştır).

Âriz: Harp malzemesi ve ordunun teçhizat ve iâşesini teminle vazifeli, Milli Müdafaa Vekili'dir (T. tr. s. 172: arzuhâl memuru, s. 223: müfettiş). *Âmil*: Vilâyetlerde maliye işlerinden ve vergi tahsilâtından birinci derecede mes'ul memurdur (T. tr. s. 35, 45, 151; 181-2, 185, 245: memur, memurlar, memurin; s. 53, 88, 118, 168; 172, 186, 218: vâli, vâliler). *Amîd*: Eyaletlerde en büyük mülkiye memurudur (T. tr. s. 164, 172: vâli; s. 243: reis). *Berîd*: Posta teşkilâtı. *Sahib-i Berîd*: devletin posta işleri nâziridir (T. tr. s. 77: ulak, s. 184: zabıta memurları). *Çübdâr*: Hükümdarı korumakla vazifeli saray gulâmlarından bir guruptur (T. tr. s. 154: değnek taşıyanlar). *Ferrâş*: Sarayda tefriğata memur, sefer esnasında veya avda hükümdarın yanında bulunup onu muhafaza eden saray gulâmlarından bir guruptur (T. tr. s. 32, 48, 100—101, 183: hademe; s. 99: esvapçı; *Ferrâşhane*, s. 224: esvap odası, yanlıştır). *Hâcib*: Sultan ile Divân (hükümet) arasında ârtibatı sağlar. Reislerine *Hâcib i buzurg* veya *Hâcibü'l-hüccâb* denir ki, sarayda hükümdardan sonra en büyük şahıstır (T. tr. s. 42, 47, 50, 240: kurenâ, ser-karîn v.s.; s. 69: kapıcı). *Haşemî*: Büyük zevâtın maiyet erkânı (T. tr. s. 136: ricâl). *Haşer*: Muharebe zamanlarında vilâyetlerden toplanan bir sınıf asker (T. tr. s. 218: nefiri âm). *Hayl*, *Hayl-başı*: Muayyen sayıda suvariden mürakkeb müfreze ve bu müfrezenin kumandanı (T. tr. s. 108, 118: ath asker; s. 123: bölükbaşı, s. 141: zabıt). *Şahne*: Vilâyetlerde âsayişi korumakla vazifeli kumandan. (T. tr. s. 60: emîr-i asker). *Ribât*: Sınırlarda ve ana ticaret yolları üze-

⁴⁰ Şahıs, kavim ve yer adları gibi has isimlerde fâhiş hatalar yapılmıştır. Bunları gelecek makalemizde teker teker düzeltmek niyetindeyiz. Burada pek mühim olanlarını tashih ediyoruz: Büyük Selçuklu İmparatoru'nun adı Melekşah değil *Melikşah*'tır; Ürdüm (s. 171, 180 vd.) değil *Erdem*; Müzdek değil, *Mezdek*; Nüviştekin (s. 85) değil, *Nüştegin*; Mukni-i Muruzî (s. 233) değil, *Makanna*'-ı *Mervezi*; İbad (s. 169) değil, *Abbâl*; Elkafas (s. 78) değil, *El-Kofs*... Coğrafi adlardan: Gürcistan (s. 221, 229) değil, *Garcistan*; Hatın (s. 165) değil, *Hoten*; Tubruk (s. 182) değil, *Tabarek*; Semnat (s. 65) değil, *Sûmenât* v.s. Kezâ bazı farsça kelimelerin türkçe karşılığı tam verilememiştir: cühüd: *masevî*, tersâ: *hristiyan*, gebr: *mecûsî*, siyaset etmek: *öllürmek* nasib *pay*, hisse; ferse: *fersah*, mâl: *para* destar: *sarık*, âyin: *usûl*, saat: *an*, mü'llet, olacak ır.

rinde askerî muhafaza altında bulunan menzil (T. tr. s. 21: konak). *Mâl-i hak*: Devlet tarafından reâyaya tarhedilen vergi. (T. tr. s. 35, 38, 45: bir şey; s.44: tekâlif). *Muhtesib*: Tartıları ve narhları kontrol eden memur (T. tr. s. 182: zabıta memuru). *Münhî*: Millî emniyete bağlı istihbarat memuru (T. tr. s. 77, 85: zabıta memuru). *Nâkıd*: Altın ve gümüş paraların vezin ve ayarlarını kontrol eden resmî memur (T. tr. s. 67: Muayene memuru). *Nakîb*: Memleketin her tarafından haber getiren piyadeler (*peyk*'ler)'in kumandanı (T. tr. s. 108: müfettiş; s.110: zabıt). *Visâk*, *Visâk-başı*: Muayyen sayıda saray gulâmlarından mürekkebe müfreze ve bu müfrezenin kumandanı (T. tr. s. 48: oda; s.122, 123: Oda-başı). *Dinâr-ı halifetî*: Halife tarafından bastırılan para (T. tr. s. 63, 67: Dinâr-ı Sultânî)⁴¹.

b — *Siyasetnâme*'nin türkçe tercümesinde yapılan düzeltmeler ve M. nüshasından mevcut olup da Ş. m. de ve dolayisile Türkçesinde bulunmayan cümle ve ibarelerin ilâvesi (Türkçe tercümesindeki sahife ve satırı gösterilen yanlış cümle yerine yalnız doğrusu ve ilâve edilen kısım konmuştur):

Başlangıç: S. 15, str. 10: Sultan-ı Saîd Ebü'l-Feth Melikşah b. Muhammed Emînü Emîrî'l-mü'minin⁴². Str. aş. 8: Geçmiş hükümdarların usûl ve âdetlerinden Selçuklu devleti ve hükümetiyle ilgili her ne varsa yazınız ve bana bildiriniz. Str. aş. 5: Sonra Bağdad yolunda ölümü vukua geldi ve Batınîler isyan ettiler⁴³.

Fa s ıl, 1: S. 20: Başlıkta «Gıyasü'd-din Muhammed» bulunmayacaktır. S. 21, str. 19: Geçmiş hükümdarların hâkimiyet ve ziynetinden nişâne bulunması... halk-ı âlemde daha önce görülmemiş saadete... Str. 24:... mülkün hâli olduğu. Str. aş. 6: Devlet ve mülkü ona verdi ve bütün cihanı...⁴⁴. Str. 15: Güzel meskenler, büyük yollarda ribatlar, ilim ehli için medreseler yaptırır⁴⁵. S. 22 str. 11: Lâkin hükümdarın düşünceleri olur, teb'anın hâlini, akhını ve bilgisini öğrenmek ister-

⁴¹ Bu hususlarda fazla izahat için bk. F. Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülâhazalar*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I, İstanbul 1931, s. 165—315; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilâtına medhal* (T.T.K. yayını) İstanbul 1941; I. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 143—166.

⁴² T. tr.'de Halife'ye mahsus olan «Emîrî'l-mü'minin» lâkabı Sultan Melikşah'a verilmiştir. Sultan'ın babası olan Muhammed, Sultan Alparslan'dır.

⁴³ M. 6a, H. 2. (Ş. m. s. 5 yanlıştır).

⁴⁴ M. 8a, H. 6. (Ş. m. yanlıştır).

⁴⁵ M. 7b, H. 6 (Ş. m. ve Ş. tr.'de yoktur).

ler⁴⁶. Str. 15 (ilâve): Hükümdarların icra etmiş oldukları fakat şimdi yerine getirilemeyen makbul ve gayr-i makbul...⁴⁷.

F a s ı l , 2 : S. 24, str. 9 : Bağdad civarında⁴⁸.

F a s ı l , 3 : S. 26, str. 1 : Emîr-i Âdil Sâmânî hükümdarlarından biri olup, adı İsmail b. Ahmed idi⁴⁹. Str. 5 (ilâve): Bütün Horasan, İrak ve Maveraünnehir onun ecdadının idi⁵⁰. S. 27, str. 1 (ilâve): Sîstan'ı zabtetti, Horasan'a giderek orayı aidi, Irak'a gitti, orayı da zabtetti⁵¹. S. 28, str. 10: Ben onu davet etmemişken... S. 31, str. 12 (ilâve): Bağdad'a yöneldi, üç menzil ilerledi, dördüncü gece Hak Taalâ ona kulunç iletir gönderdi⁵². Str. 16: Geri dönüp Kuhistan'a gitti⁵³. S. 32, str. 7: Askerini kamçı başına sayıp...⁵⁴. Str. 10: İsmail Âmûy'dan kalkıp Merv şehrine geldi⁵⁵. Str. 10 (ilâve): Belh'e geldi. Serahs ve Merv şahneleri kaçarak Amr'ın yanına geldiler ve Emîr İsmail'in Buhara'dan geldiğini, yanında kalabalık bir ordu bulunduğunu ve çok yaklaştığını bildirdiler⁵⁶. Str. 21-22: Onu gözcülere, muhafızlara teslim etti⁵⁷. S. 34, str. 2: Kadınların büktüğü iplikten, gariblerin ve yolcuların ağzından...

F a s ı l , 4 : S. 35, başlık: *Âmiller*... hakkında. Str. 2 (ilâveli): Uhdesine vergi tahsili vazifesi verilen *âmillerin* halka iyi muamele etmesi, vergiden başka bir şey almaması, bunu da sızıltıya meydan vermeden istemesi tavsiye olunmalıdır ki, reâya vaktinden önce mahsûlüne dokunmasın⁵⁸. S. 36, str. 12: Rast-Reviş, Behram Gur'un halifesine de-

⁴⁶ «ولیکن خداوندرا اندیشها باشد و مکر خواهد کرد که بشدکارا بیازماید و اندازه حال و عمل و دانش و چگونگی...» M. 8a, H. 6-7 (Ş. m. 8, yanlışdır, zira *Sigâsetnâme* halk için değil, hükümdar için yazılmıştır. Bu kısım Ş. tr.'de hatalıdır).

⁴⁷ Ş. tr. ve T. tr.'de noksandır.

⁴⁸ M. 10a, H.8: Nehrûvan'da. O zaman Bağdad şehri henüz kurulmamıştı.

⁴⁹ Emîr i Âdil, İsmail'in lâkabıdır.

⁵⁰ Ş. m. 11, H. 9.

⁵¹ M. 11-b, H. 10 (Ş. m.de yok).

⁵² M. 14a, H. 12.

⁵³ M. 14b.

⁵⁴ «بسر تازیانه بشمرد» Asker kamçısını kaldırır öyle sayılırdı (Ş. tr. de yanlışdır).

⁵⁵ M. 10a. Âmûy Ceyhun'un batı tarafında ve Merv istikametinde bir şehirdir (Ş. tr. yanlışdır).

⁵⁶ M. 10a.

⁵⁷ H. 13: روزبانان Rûzbânân (Ş. m.: روزبانان Yûzbânân şekli ve Ş. tr. «pars bekçileri» yanlışdır).

⁵⁸ Ş. m. 18, H. 15., M. 17b.

di ki...⁵⁹. S. 38, str. 5 «Bu gidiş doğru değildir, yalan ve eğri gidiştir.»⁶⁰. Str. aş. 14: Reâyadan, *haraçtan* gayrı bir şey alma⁶¹. S. 40, str. 7: Bir kısmını borca veririm⁶². Str. 18 (ilâve): Padişah nazârında benim kulluğum ile senin kulluğun aynı şeydir, aramızdaki fark...⁶³. S. 43, str. aş. 9: Melik Pervîz dahi...⁶⁴.

Fasıl, 5: S. 44, str. 1: *İkta* sahihleri, reâyanın kendilerine vermeleri icab eden verginin dışında bir şey almaya me'zun olmadıklarını bilmeli ve bunu da rıfk ve mülâyemetle almalıdırlar⁶⁵.

Str. 11: Mülk ve reâya hepsi Sultan'ındır. *Maktalar* ve vâliler onların başında *şahne* (yani şahne gibi muhafız) dirler. S. 45, str. 10: Şu kadarı berat ile harcedilmiştir, şu kadarını da hazineye gönderdik⁶⁶. S. 46, str. 13: Bunlar vazifeleri başına döndüler, fakat zulüm... S. 48, str. aş. 4: Oranın adamlarına, kaçan bir köleyi aramaya gelmiş gibi göster⁶⁷. S. 50, str. 17-18: «Satın alınmış köleleri ne kadar?»⁶⁸. S. 51, str. 21: Reâya verir, asker alır. Vâki olanlar usûlsüzlükten ve yapılanlar haksızlıktandır. Bunlardan *pervâneleri* ilgilendiren biri odur ki, şikâyetçi olanlar...⁶⁹.

Fasıl, 6: S. 54: Başlığa «*Muhtesiblere*» ilâve edilecektir. Str. 7-8: Kadı cehalet ve tama' yüzünden bir hüküm verdiği takdirde diğer kadıların bu yanlış hükmü padişaha bildirmeleri...⁷⁰. S. 56, str. 5-6: Zâlimlerin elini reâyadan kısaltmak Allahın padişahlara lütfettiği nimetin icabıdır⁷¹. S. 57, str. 16: Padişah Türk veya Acem olur, yahut...⁷². S. 58, str. 15: Mahmud'un kumandanı Ali Nüşegin.

Fasıl, 7: S. 60. Başlık: *Âmil, kadı, şahne, reis* ve... S. 61, str. 2: Horasan vâlisi olan Ebû Ali İlyas'ın. Str. aş. 7 (ilâve): Başına

⁵⁹ H. 16 vd. راست روشن yanlışdır.

⁶⁰ Ş. m. 21. Burada Vezir'in adı ile bu adın lûgat mânası arasında bir kelime oyunu yapılmıştır (Ş. tr. 31 yanlışdır).

⁶¹ M. 21b, H. 18.

⁶² M. 22b, H. 19 (Ş. m. 23 yanlışdır).

⁶³ Ş. m. 24, H. 19.

⁶⁴ M. 25b, H. 22 (Ş. m. 27 yanlış).

⁶⁵ Ş. m. 28, H. 22. M. 26a.

⁶⁶ M. 27a (Ş. m. 29 yanlış).

⁶⁷ Ş. m. 33 Köle, mal sayıldığı için kaçarsa sahibi tarafından takib edilirdi.

⁶⁸ M. 31a, H. 25. (Ş. m. 34 yanlış).

⁶⁹ Ş. m. 35 (Ş. tr. 52 yanlış).

⁷⁰ Ş. m. 38 (Ş. tr. 55-57 karışık).

⁷¹ Ş. m. 39

⁷² Ş. m. 40, H. 31.

İkûlâh, ayağına çizme giydi⁷³. S. 65, str. 10: Altunu hâvi keseyi mühürüm ve mu'temedlerim... S. 66, str. aş. 19: Allah kullarının işini rast getirir. Bizim elimizde sözden başka bir şey yoktur⁷⁴. Str. aş. 7 (ilâve): yediyüz kırmızı altın olduğunu⁷⁵. Str. aş. 7 (ilâve): Bu Türk büyük ve muhteşem emîr idi. Beş bin süvarisi vardı⁷⁶. S. 70, str. 6-7: Ben o değilmiyim ki, müslümanlık namına altı yıl Roma Kayseri ile savaştım, bütün Rum ülkesini tahrib ettim. Ta Kostantiniyye kapılarına kadar yakıp yıkmadım mı?⁷⁷

Fasıl, 8: S. 73, str. 2-3 (ilâve): Din âlimlerine hürmet ve onların rızkını Beytümâl'den te'min etmek⁷⁸.

Fasıl, 10: S. 77, str. aş. 7 (ilâve): Onların maaşları hazinede hazır bulundurulmalı ve kendilerine padişahdan başka bir kimse tarafından verilmemelidir, ta ki,...⁷⁹. S. 79, str. 11: Adı Mecdû'd-devle olup kendisine yalnız Şehinşah denmesiyle iktifa eden bir padişah⁸⁰. S. 80, str. aş. 3 (ilâve): Bâtmiler'e düşman ve Türkler'e dost olan⁸¹. S. 81, str. 20: Bülûç dağları Kirman'dan münkatî'dir. Derbentler, geçitler ve dağlar...⁸² S. 84, str. 14: Cümlesini durdurdu, topladı. Str. 21: Sahrada adamlar gördü ki, bunlar sanki, uyur gibiydiler. S. 85, str. aş. 12: *Sâhib i habere* ehemmiyet atfetmez ve ona rüşvet verir⁸³.

Fasıl, 11: S. 87, str. 3: Melik Perviz.⁸⁴ S. 89, str. aş. 1 (ilâve): Bu hitab onun başkumandanı Behram Çûpîn'e idi. Böyle olunca başkasına nasıl söyleneceğini düşün⁸⁵.

Fasıl, 12: S. 90, str. 3: Suçlar vardır ki cezası iki yüz dinardır. Gönderilen gulâm 500 dinar ister...⁸⁶.

⁷³ M. 38b, H. 34.

⁷⁴ M. 42b, H. 38 (Ş. m. 48 eksik).

⁷⁵ M. 42b (Ş. m. ve Ş. tr. eksik).

⁷⁶ M. 44b (Ş. m. 51 eksik).

⁷⁷ M. 46a, H. 41.

⁷⁸ M. 47a, H. 42.

⁷⁹ H. 45.

⁸⁰ Ş. m. 59, M. 51b.

⁸¹ M. 54b, H. 46 (Ş. m. eksik).

⁸² M. 52b درها (Ş. m. 60 ve H. 47 yanlış).

⁸³ M. 54b, Ş. m. 65 (H. 50 yanlış).

⁸⁴ «Rûm» kelimesi Ş. (m. 67 ve tr. 101) de fazladır.

⁸⁵ M. 57b, H. 51.

⁸⁶ Ş. m. 63 (*husûmet*, para cezasını icab ettiren suç; *caul*, para cezası demektir).

F a s ı l, 13: S. 91: Başlık: Casuslar göndermek ve memleket ve reâyânın salâhı için tedbir almak hakkında. Str. 3 vd.: Eğer bir şey vuku bulur yahut meydana çıkarsa zamanında lüzumlu tedbir ahnn, çünkü çok vakit vâliler, *mukta*'lar, memur ve kumandanlar isyan ve muhalefete meyletmişler, padişah hakkında fenalık düşünmüşlerdir. Str. 9: Eğer başka bir padişah veya yabancı ordu memlekete hücum ederse⁸⁷. S. 94, str. aş. 3: Sana değil, bu iş bana emredilmiştir. S.97, str. aş. 7 (ilâve): Hazineye zer-i halifet dolu yüzkırk...⁸⁸. S. 99, str. 7: Bunun aynı Sultan Mahmud b. Sebüktegin'e vâki oldu. Bir adam gelip... «İkibin kırmızı altın...»⁸⁹.

F a s ı l, 14: S. 103, str. 1: Başlıca ve mühim yollarda *Peyk*'ler tertib olunmalı ve bunların aylık maaş ve tahsisatları⁹⁰ tayin kılınmalıdır. Str. aş. 2: Bunların maişeti ve diğer ihtiyaçlarıyla meşgul olmak üzere *Nakîb*'ler ta'yin edilmelidir⁹¹.

F a s ı l, 15: S. 104: Başlık: ... *Pervâne*'ler hakkında. Str. 4: Zira, söylenenler arasında fark bulunur veyahut iyi işitilmemiş olur, binaenaleyh...⁹². Str, aş. 3: Ferman tebliğ kılındıktan sonra, Divândan tekrar Sultana arz edilmeden imza ve icra edilmemelidir⁹³.

F a s ı l, 16: S. 105, str. 1 vd.: Bu memuriyet mâruf ve muhterem bir adama tevfiz olunurdu. Mutfağın, şaraphanenin, has sofranın, has ahırın, sarayların, Sultanın oğulları ve...⁹⁴.

F a s ı l, 17: S. 106: Başlık: *Nedîmlere*, mukarreblere ve onların ahvâline dair. Str. 4:... Padişahın şükûh ve haşmetine çok zarar verir. S. 107, str. 18:... Rahatsızlık mevcut değil iken kan almağa kalkar⁹⁵.

F a s ı l, 18: S. 108, Başlık: ... hakîm kimselerle ... Str. aş. 4: Haber verdiği ve vahy getirdiği⁹⁶.

87 H. 53 (Ş. m. 69 yanlış).

88 M. 63b.

89 M. 64b.

90 Ş. m. 81: مشامره و مشامره.

91 Ş. m. 81.

92 M. 67b, H. 68 (Ş. m. 81, Ş. tr. 120 hatalı).

93 M. 67b, H. 88 (Ş. m. 81 karışık).

94 M. 68a, H. 63, Ş. m. 81-82.

95 M. 69a, H. 65 (Ş. m. 83 yanlış).

96 M. 70b, H. 66 (Ş. m. 80 yanlış).

Fasıl, 19: S. 110, str. 9: ... Gümüş kalkan ye Hatt mızrakları...⁹⁷.

Fasıl, 21: Ş. 112, str. 8 (ilâve)... fsâl ile Divân'a teslim...⁹⁸. S. 114, str. 1 vd.: O sırada Sultan-ı şehîd, Semerkand hanr Şemsü'l-mülk kendisine itaat ye inkıyad eylemediğinden, asker toplayarak Maveraünnehr'e hücum etti. Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrahim'e elçi gönderdi. Cereyan eden ahvali bana bildirmesi için Dânişmend Eşter'i kendi tarafımdan gönderdim⁹⁹. S. 115, str. 6: Maveraünnehr Çigil'lerinin¹⁰⁰. Ş. 116, str. (ilâve): Eğer elçi seyyid ve şerif olursa ona hürmet fazla olur ve kötülük yapılamaz. Şarap içen, mizah söyleyen, kumarbaz, geveze veyâ meçhul bir kimseyi göndermek münasip değildir¹⁰¹.

Fasıl, 22: S. 117, str. 3 vd.:... erzak... ile tedarik olunur, yahut reâyaya taksim etmek suretiyle alınmak lâzım gelir ki, doğru değildir. Hükümdarın geçeceği yollar ve konak olan köyler ve civarı eğer *ikta*' arazi ise *has* arazi yapılmalıdır. Ribat ve köy olmiyan yerlerde yakın köylerin mahsulâtını alıp bir yere koymalı...¹⁰²

Fasıl, 23: S. 118, str. 1 vd.: Mukataat erbabının *ikta*'ları... elerinde olmalı¹⁰³. Str. 5 (ilâve): Ulûfe onlara vaktinde ulaştırılmalı, yahut senede iki defa onlar huzura çağrılarak kendilerine verilmelidir¹⁰⁴. Str. 13 (ilâveli): Bir iş zuhur ettiği zaman iki bin süvari atlanır ve o işe yönelirlerdi. *Âmiller* emvâli... ve buna *Bistgânf* derlerdi¹⁰⁵. Str. aş. 5: Ulûfe almağa geldikleri zaman *Haylbaşı*'ya, askerin mühim bir iş zuhurunda cümleten hazır olması ve bir kimsenin ma'zereti olursa, o hususta tedbir alınmak üzere, derhâl haber vermesi söylenir, eğer böyle yapmazsa...¹⁰⁶.

Fasıl, 24: S. 119, str. 3: Nasıl ki sarayda ikibin¹⁰⁷ Deylemli ve

⁹⁷ تڑھای حطی Hatt mahâl ismidir.

⁹⁸ M. 72a.

⁹⁹ M. 73a, H. 69 (Ş. tr. 180 yanlış).

¹⁰⁰ M. 74b. (H. yok). Çigil'ler o asırlarda Maveraünnehr havalisinde bulunan Türk boylarından biridir. (Ş. tr. yanlış).

¹⁰¹ M. 75a, H. 71 (Ş. m. 90 eksik).

¹⁰² M. 75a: وحوالی آن اکر اقطاع است باخاص باید گرفت... H. 71 (Ş. m. 91 ve Ş. tr. 185 vd. yanlış).

¹⁰³ H. 71 (Ş. m. 91 eksik).

¹⁰⁴ M. 75b (Ş. m. va H. eksik).

¹⁰⁵ M. 76a, H. 72 (Ş. m. 92 yanlış).

¹⁰⁶ H. 72. (Ş. tr. 185 yanlış).

¹⁰⁷ H. 72: 1000. Bureada metin eksik gibi görünüyor. Çünkü bu fasıl sarayda oturan askerlere değil, bütün ordunun muhtelif cins kavimlerden teşkil edilmesine dâirdir.

Horâsanh'nin mukîm bulunması ve bu mevcudun muhafaza edilmesi lâzımsa, ordu da öyle tanzim edilmelidir. Askerin bir kısmı Gürcü, bir kısmı...¹⁰⁸. Str. 10: Seferde... kaç kişinin muhafızlık edeceği ta'yin olunur ve... buldukları mevki muayyen olurdu... korkusu sebebiyle sabaha kadar yerinden...¹⁰⁹.

Fasıl, 25: S. 120. Başlık: Sarayda her kavimden rehîne ve asker bulundurmak hakkında. Str. aş. 4: *İkta* ve *nân-pâre* sahibi Deyiemi, Kuhistanlı, Horasanlı ve Şebankâre ve emsalinden keza beşyüz adam...

Fasıl, 27: S. 122, str. 1: Daimî hizmetle vazifeli bendeler ancak lüzumu hâlinde ok atmalı ve dağılınca derhâl tekrar toplanmalıdırlar¹¹⁰. Str. 9: Böylece has gulâmlar ve diğer gulâmlar zahmete dâçar olmamalıdır. Str. 14 (*Gulâmân-ı hâs*, bölümü gerek M. gerek H. nüshalarında müstakil olarak 28. fasıl'ı teşkil eder)¹¹¹. Str. aş. 3 (ilâve): ve yumuşak çizme giyerdi¹¹². S. 123, str. 2 (ilâve): ve dizgini ile bir Türk atı verilir¹¹³. Str. 3:... Bağlamak üzere *Karacûrî* ita olunur¹¹⁴. Str. aş. 13 (ilâve): Horasan ve Irak vilâyetinde¹¹⁵. Str. 14: Otuzbeş yaşına basmadan emirlik verilmez ve bir vilâyete namzed kılınmazdı¹¹⁶. S. 124, str. 15 (ilâve): Oturmak, kalkmak, gitmek ve yemek, mey sofrası ve meclis tertib etmek, av, ok atmak, küre oynamak, *hayl'* ma karşı her hususta riayetkâr olmak, kardeşleri gibi yaşamak, bir elmayı on kişiyle paylaşmak gibi Alptegin'in bütün...¹¹⁷. Str. 16 (ilâve): Belh şehrine giderek Türkmenler'den alınması lâzımgelen¹¹⁸. S. 125, str.6 (ilâve): Nuh b. Nasr Buharâ'da vefat etti¹¹⁹. Str. 15: Korkarım

¹⁰⁸ Ş. tr. 135 hatalıdır.

¹⁰⁹ *یاتاق* *Yatak* kelimesi muhafızlık mânâsıdır. (Ş. tr. 136 yanlıştır).

¹¹⁰ Tercüme Ş. m. (s. 94) ye göre doğru ise de M. (77b) de bizim söylediğimiz gibidir. H. (s. 74) de *یر انداختن* «ok atmak» ibaresi yoktur.

¹¹¹ M. 78a, H. 74'de bu bölümün ayrı bir fasıl olması dolayısıyla Ş. m. de fasıl numaraları farklı olarak devam etmektedir.

¹¹² M. 78a, H. 74.

¹¹³ M. 78a, H. 74.

¹¹⁴ M. 78b: *Kalacûrî*. H. 74 (Ş. m. 95) *Karacûrî*: *Karacûrî* bir nevi kılıçtır (Ş. tr. 140 yanlış).

¹¹⁵ M. 79a., H. 75.

¹¹⁶ Ş. m. 95, H. 75, M. 78b: 35-40 yaşına basmadan... Gulâmların yetiştirilmesinde: «üçüncü sene (H. de, 4. sene) ata bindiği zaman bağlamak üzere yay ve ok mahfazaları verilir» M. 78b., H. 74.

¹¹⁷ M. 79b, H. 76.

¹¹⁸ M. 80a (burada «Halaçlar» yoktur).

¹¹⁹ M. 80b, H. 77.

halkı iyi tanımaz, padişahlık ve hükümdarlık umurunu iyi bilmez¹²⁰. S. 126, str. 8: Alptegin'i, Ahmed b. İsmâil-i Sâmani ömrünün sonunda satın almıştı. Alptegin, Nasr b. Ahmed'e bir kaç yıl hizmet etti. Nasr ölünce bir kaç sene Nuh b. Nasr'a hizmet etti, Horasan *sipehsâlârlığı*-nı Nuh zamanında kazandı¹²¹. S. 127, str. aş. 16 (ilâve): Horasan, Irak ve Nîmrüz¹²². S. 128, str. aş. 15 (ilâve): Horasan, Irak ve Nîmrüz¹²³. Str. aş. 1. (ilâve): Horasan'da ve Irak'da¹²⁴. S. 129, str. 1 (ilâve): beşbin köleye mâlikti¹²⁵. Str. 9, (ilâve): Maveraünnehir, Huttalân, Herat, Horasan, Irak ve Belh hududundan...¹²⁶. Str. 18 (ilâve): Alptegin ovaya indi. Kendi gulâmlarından ikiyüz seçkin süvariye ileri karakol olarak dere-nin başında bıraktı. O sırada hepsi seçkin ve muharib olmak üzere yanında ikibin ikiyüz Türk gulâmı bulunuyordu. Muhtelif yerlerden de şekizyüz süvari gaza maksadiyle ona iltihak etmişlerdi¹²⁷. Str. 20: Horasan emîri'nin askeri geldi, sahraya kondu ve o dar vâdiye gi-remedi¹²⁸. S. 130, str. aş. 2: Bir an içinde askerin bir kısmını yere serdiler, Emîr'in karnına mızrakla vurdular, ucü sırtından çıktı¹²⁹. S. 131, str. 3: Altun evanı, dîba, gulâm...¹³⁰. Str. 11 vd.: Alptegin Kâbil tarafına gitti. Kâbil emîri ile savaştı ve onu mağlub etti, esir tutup iyi muamelede bulunduğu oğlunu yine babasına iade etti. On-dan sonra Gazne'ye yürüdü. Kâbil emîri'nin oğlu, Gazne emîri Lûyek (Köpek?)in damadı idi. Lûyek Alptegin'le çarpıştı. Kâbil emîri'nin oğ-lu ikinci defa esir düştü ve Gazne emîri mağlub olarak çekildi. Alp-tegin onu bir şehirde muhasara etti¹³¹. Str. aş. 18: «Her ay *bistgâne*, otuz dinar *câmegî* ve elli dinar *nân-pâre* almıyor musun?»¹³². S. 132, str. 1 (ilâve): Alptegin'in Hindistan derbendinden tâ Multan önüne kadar fethettiği...¹³³. S. 133, str. 1 (ilâve): Onlar vaziyeti idare kay-gusiyle razı oldular ve onlara bir kaç şehir ve civariyle beş kale-

120 M. 81a, H. 77.

121 M. 81b, H. 77 (Ş. m. 98 ve Ş. tr. hatalıdır).

122 M. 83a.

123 M. 84a.

124 M. 84b.

125 M. 84b (Ş. m. 101: 500).

126 M. 84b.

127 M. 85a (H. 80-81 eksik).

128 Ş. tr. 151 yanlış.

129 Ş. m. 104.

130 M. 86b.

131 M. 87a.

132 M. 87a. *Bistgâne* manâçe dâir bir ıstılahtır.

133 M. 87b.

verdi ve kendisi döndü¹³⁴. S. 134, str. 5 (ilâve): Hindistan'da o kadar ilerledi ki, Sûmenât'ı zabtetti, Menât denilen putu getirdi, Cuma mescidinde halkın çığnemesi için ayaklar altına attı¹³⁵.

Fasıl, 28: S. 136, str. 1: ... Evvelâ akrabalar gelmeli, sonra *haşem*'den ileri gelenler¹³⁶, ondan sonra diğer her cinsten halk huzura dahil olmalıdır. Her biri için ayrı yer bulunur, böyle olmazsa yüksek ve aşağı tabaka arasında fark kalmaz¹³⁷. Str. aş. 9 vd.: Huzura kabul izni verilince, eşraf ve âyan, ümerâ, sâdât ve eimme gelip arz-ı ta'zîmde bulunurlar. Hariçten gelenler için usul şudur: Bunlar padişahı gördükten sonra beraberlerindeki adamlarla birlikte geri dönerler. Havas huzurda kalır, fakat beraberlerindeki gulâmlar çıkarlar. Huzurda yalnız *havas* ile *silâhdâr*, *âbdâr*, *çâşnigîr* gibi vazifeli gulâmlar kalırlar¹³⁸.

Fasıl, 29: S. 137, str. 6 vd.: *Meclis-i hâss*'a lâyük olan zevatın kimler olduğu ve adedleri bilinmelidir¹³⁹. Str. 15: *Has şarabdâr* kötü şarap verdiği için¹⁴⁰. Str. aş. 4: Cür'et kazanılır ve korku kalkar¹⁴¹.

Fasıl, 30: S. 139, str. 2: Çünkü hükümdarların huzurunda ayakta durmak ve oturmak her ikisi de dâima bir nizam üzeredir¹⁴². Ayakta durmak hususunda şu tertibe riayet edilmelidir: Ekâbir-i has'dan olanlar tahtın yakınında, *silâhdârlar*, *sâkîler* ve benzerleri tahtın etrafında dururlar¹⁴³.

Fasıl, 32 (Burada 31. ve 32. fasıllar yer değiştirmiştir). S. 141., Başlık: Askerin ve *haşemin* dilek ve ricaları hakkında. Str. 4: Asker kendi arzu ve ricasını bildirmek için vasıtaya muhtaç olmazsa *hayl-başı*'ma itibarı kalmaz¹⁴⁴.

¹³⁴ M. 88b (H. 84 karışık).

¹³⁵ M. 90a.

¹³⁶ M. 90b, H. 86: *Ma'rûfân-ı haşem* (Ş. m. 109 yanlış).

¹³⁷ M. 90b, H. 86.

¹³⁸ M. 91a (H. 86, Ş. m. 109 ve Ş. tr. 161 hatalıdır).

¹³⁹ M. 91a., H. 87. (Ş. m. 110 ve Ş. tr. 162 yanlış).

¹⁴⁰ M. 92a, H. 87.

¹⁴¹ H. 87. (Ş. m. 110, Ş. tr. 163 yanlış).

¹⁴² Bütün nüshalarda bulunan *كسان* (yek-sân) kelimesi burada «bir nizam», «bir vecih üzere» mânasında olsa gerekir.

¹⁴³ M. 92b. Fasıl *ayakta durmak* usûlüne ayrıldığı için H. (s. 88)'deki «*nişesten*» yerine, Ş. (m. 111)'deki gibi «*istâden*» olması lâzım gelir.

¹⁴⁴ M. 93a, H. 88 (Ş. m. 112 ve tr. yanlış).

Fasıl, 33: S. 143 (Buradaki Muaviye'ye atfolan hikâyeyi Seherfer, edebe aykırı bulduğu için tercüme etmemiştir)¹⁴⁶.

Fasıl, 34: S. 144, str. 4: ... Hergün durumları kontrol edilmelidir, çünkü bühlar çok kerre... meclûb olurlar. (Nöbetçiler ve kapucuların) ortada bir yabancı görünce, onun kim olduğunu sorup araştırmaları ve her gece nöbete geldikleri zaman her şeyi gözden geçirmeleri lâzımdır¹⁴⁶.

Fasıl, 35: S. 145, str. 2: Havassın padişah sofrasına gelmemesinde ve yemek zamanında kendi taamını yemesinde mahzur yoktur¹⁴⁷. Str. aş. 6: Çigiller¹⁴⁸ ve Maveraünnehiriler. s. 147. (Buradaki kıt'a M. nüshasında Unsuri'ye atfedilmektedir)¹⁴⁹. Str. aş. 11 (ilâve): Bir kimse menşursuz padişahlık ve büyüklük yapmak isterse¹⁵⁰.

Fasıl, 37: S. 151, str. aş. 4: Mutemedler, kendilerine padişah ve *ikta* sahipleri garaz isnad etmesin diye, ihbardan çekinirler.¹⁵¹

Fasıl, 39: S. 154. Başlık: *Emîr-i hares* ve *Çübdâr*'lar hakkında¹⁵². Str. 1: *Emîr-i hareslik* her zaman mühim vazifelerden biri olmuştur. Nitekim padişah sarayında *Emîr-i Hâcib-i buzurg*'dan başka hiç kimse *Emîr-i hares*'ten daha büyük olmamış idi. Str. 13: Sarayda en az eli değnekli...

Fasıl, 40: S. 158, str. 8: Türkler kalem erbabının lâkablarını, kalem erbabı da Türklerin lâkablarını alırlar¹⁵³. Str. 13 (ilâve): Eğer bir Acem on Türk'e efendilik ve emirlik yaparsa kusur sayılmıyor...¹⁵⁴. S. 159, str. 4: Âlimler, Ulvî'ler¹⁵⁵ ve huduttakiler. S. 160,

¹⁴⁵ Bk. Ş. tr. 167, not 2.

¹⁴⁶ Ş. tr. 167 yanlış.

¹⁴⁷ Çünkü bilhassa Türklerde hükümdarın ziyafetler tertiblemsi ve halkı yedirip içirmesi hâkimiyet alâmetlerindendi. Padişahın sofrasına gelmeyen halk veya kabile itaati reddediyor demektir. Hâlbuki hâstan biri kendi yemeğini yerse itaatsizlik sayılmaz.

¹⁴⁸ Bütün metinlerde: چگيلان (Çigiliyân).

¹⁴⁹ M. 97a.

¹⁵⁰ M. 97a.

¹⁵¹ Ş. tr. 175-176 hatalıdır.

¹⁵² *Emîr-i hares* muhafız kıt'ası kumandanı demektir. (H. 96 vd. أمير حرس yanlış).

¹⁵³ M. 104a (Ş. m. 125 hatalı).

¹⁵⁴ M. 104a.

¹⁵⁵ *Ulvîyân* (H. 100: *Ulvîyan be-salâh* = M. 105a) yukarı Arabiatan aralıdır ki, beytü'l-mâlden para alırlardı. Burada *Alevî*'leria kaadedilmiş elması mümkün değildir (bk. Ş. tr. 185 yanlış).

str. aş. 8: Daha bu paradan bir çoğu arttı, sonra...¹⁵⁰. Str. 6, (ilâve): Kâşgar, بلور، سكان، hududunda dört surlu muhkem bir şehir yaptılar ve adına Bedaşan dediler ki bugün mevcuttur ve ma'mûrdur. Huttalân hududunun mukabilinde diğer bir hisar yaptılar, bu da mevcuttur ve şilâhhanesi, atı, sürüsü de kezâ yerindedir. Bir ribat, bir kaç müstahkem şehirden başka İspicâb'ı da yaptılar, bu da hâlen mevcuttur. Harezmi yolunda Ferâver adını verdikleri bir hisar ve Rum derbendinde diğer bir hisar, İskenderiye'de bir hisar, böylece on hisar yaptılar ki, her biri birer şehirdir. Yine para arttı...¹⁵⁷. S. 162, str. 17 (ilâveli): Merv-i Rûd'da Reis Hacı adında bir adam vardı. İhtişamlı bir reis idi... Biz kendisini görmüştük. Gençliğinde çok zulmetmiş...¹⁵⁸. S. 163, str. aş. 2 (ilâve): Zaman olur ki, bir iş zuhur eder, buna beceriksizler, küçükler ve gençler me'mur kılınır, birçok hatalar olur...¹⁵⁹.

Fasıl, 41: S. 164, str. 4 vd.: Bir çarşı esnafının ve dihkânın lâkabıyla bir *amîd*'in ve ekâbirden birinin lâkabı aynı olursa arada fark kalmaz, her ikisi de bir olur. Bir imam veya kadî'nin lâkabı *Muînü'd-din* olurken, bir Türk şâkirde veya şeriat ilmini bilmiyen, ihtimâl okuma yazması da olmıyan birine de *Muînü'd-din* lâkabı verilirse âlim ile cahil arasında ne fark kalır? Kadî'larla büyüklerin ve şâkirtlerinin lâkab tertibinde bir olması münasib düşmez. Bu suretle Türk ordu kumandanlarının lâkabları *Hüsâmü'd-devle*, *Yemînü'd-devle*, *Şemsü'd-devle* ve benzerleri olmuş; kalem erbabının, *amîd*'lerin ve diğer mutasarrıfların da *Amîdü'l-mülk*, *Zahîrü'l-mülk*, *Kıvâmü'l-mülk*, *Nizâmü'l-mülk* ve benzerleri olmuştu. Şimdi bu fark ortadan kalktı. Türkler Acemlerin lâkablarını alıyorlar ve bunu kusur saymıyorlar¹⁶⁰. Str. 15, (ilâve): Irak, Rey, İsfahan ve Hemedan'ı zabtetti, Taberistan'ı itaatine aldı. Halife...¹⁶¹. Str. aş. 4 Melikü's-Şark ve's-Sîn (Çin)¹⁶², S. 167, str. aş. 3 (ilâve): Ahidnâme'yi öptü ve başına götürdükten sonra Emîrü'l-müminîn'in önüne koydu¹⁶³. S. 168, str. 4: Ahvâl halife'ye arz edilemez ise ve halife padişahın dileklerine vefa göstermezse, Abbâs âilesinde bir şerifin nâib sıfatıyla iclâsı...¹⁶⁴. Str. aş. 18 (ilâve): Sâ mân âi-

¹⁵⁰ Ş. m. 128.

¹⁵⁷ M. 107a-b krş. H. 102.

¹⁵⁸ M. 109b-110a, H. 104.

¹⁵⁹ M. 112a, H. 107.

¹⁶⁰ M. 112b (Ş. m. 131 ve H. 107 hatalı).

¹⁶¹ M. 113a.

¹⁶² M. 113a, Ş. m. 132 krş. H. 108.

¹⁶³ M. 118b.

¹⁶⁴ M. 118b, H. 112.

lesi ki, baştan başa Maverâünehir'de, Horasan'da, Irak, Harezmi, Nîmrûz ve Gaznî'de yıllarca hüküm sürdüler,¹⁶⁵ S. 169, str. 2: Irak da Deylem hükümdarlarının en büyük, en fâzıl ve en civanmerd veziri olan Sâhib-i Abbâd'ın lâkabı... Str. aş. 1 (ilâve)... ilâve etti, onur ölümünden sonra âdet oldu¹⁶⁶ S. 172, str. 5: Vezirden, *Tuğrâî*'den, *Müstevfi* (Mâliye Vekil) den, *Ârız* (Millî Müdafaa Vekil)dan ve Bağdad, Horasan, Harezmi ve Irak *amîd*lerinden başka hiç kimse...¹⁶⁷

F a s ı l, 42: S. 173, str. 10 (ilâve): Her ikisi de daima şöyle düşünür: «Eğer ben bu iş için zahmet çeker, icabına bakar, bozulmasına meydan vermezsem padişahımız bu becerikliliğin benden değil, arkadaşımın geldiğini sanır» derler. Arada bir bozukluk olduğu zaman bunu birbirlerinin üstüne atarlar. İşin aslına bakılırsa asıl kabahatli, ne o ne bu değil, bir işi iki kişiye verendir¹⁶⁸ S. 174, str. 8: Devlet zevâle gelmiştir. Ben kötü gözden korkarım ve bu işin sonunun nereye varacağını bilmem. Str. aş. 10: Her bir Türk'ün önünde onlardan... Str. aş. 6 (ilâve): O zaman Türkler onların fesatlarının farkında idiler. Bir kimse *kethüdâlık*, *ferrâşlık* veya *rikâbdârlik* gibi bir işle bir Türk'ün hizmetine girdiğinde, durumu incelenir, eğer Hanefî veya Şafiî mezhebinde olduğu veya Horasan ve Maverâünehir gibi bedmezheb olmayan ülkelerden geldiği anlaşılırsa hizmete alınır; şîliği veya Kum'lu, Kâşân'lı, Âve'li, Sâve'li, Rey'li olduğu tahakkuk ederse, kabul edilmez, uzaklaştırılırdı¹⁶⁹ S. 175, str. aş. 13 (ilâve): Çünkü buradan birer birer Türkler arasına girerler, onların işlerini veya kethüdâlığını yaparlar ve onların ahvâline vakıf olurlar, az zamanda Irak'da da isyan zuhur eder, Deylemliler'le birlikte memleket üzerine yürürler orada hepsi açık, kapalı onlarla işbirliği ederler ve Türkleri helâk etmeğe çalışırlar. Sen Türksün, senin kethüdân, kâtibin ve iş adamın hep Horasanlı olmak lâzımdır ki, böylece Türklere zarar gelmez. Sen padişahın muhalifi ve kendi düşmanın ile...¹⁷⁰ S. 179, str. 17 (ilâve): Ve kezâ musevîye, hıristiyana ve mecûsiye de iş verilmesi ve bunların müslümanların başına me'mur edilmesi nehyedilmiştir¹⁷¹ S. 181.

¹⁶⁵ M. 119a., H. 113.

¹⁶⁶ Ş. m. 187.

¹⁶⁷ M. 120a., H. 115. (Ş. tr. 205 yanlış). Burada Ş. m.'de geçen «*Tegin*» kelimesinin diğer nüshalarda yoktur.

¹⁶⁸ M. 121a., H. 115-116 (Ş. m. eksik).

¹⁶⁹ M. 122a., Kır. H. 117 (Ş. m. de eksik).

¹⁷⁰ M. 124a., H. 118.

¹⁷¹ M. 126a (H. 126 karışık).

str. 6: Horasan, Maveraünnehir, Kâşgar önü, Balasagun, Harezm, Nîmrûz, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars, Kirman, Mazenderan vilâyeti, Taberistan, Azerbaycan, Errân, Ermen, Rûm'dan ta Antakya önü; Beytü'l-mukaddes padişahın elindedir. Ben bu dörtyüz bin süvarinin sekizyüz bine çıkarılmasını isterdim ki, o zaman bütün Hindistan, Çin, Maçin (şimalî Çin), Türkistan, Yemen, Habeş ülkesi, Berber memleketi, ta Kayruvan'a kadar Mağrib memleketleri ve şarktan garba kadar her yer teslim alınmış olurdu¹⁷². S. 184, str. 8: Artık Sultan Mahmud'a mektub yazmayın...¹⁷³. S. 185, str. aş. 9: Acem vilâyetinin her tarafındaki müslüman *âmilleri* Kûfe'ye getirtmek için...¹⁷⁴. S. 186, str. 1 (ilâve): Şu mektubu yazdı: «Yahudiyi yanıma getirttim, bir toplantı akdettim. Arab ve Acem'de bulunan her *âmili* huzuruma çağırdım. Arabdan, Acem ahvâliinden anlayan bir kişi çıkmadı. Acemden de hiç biri bu yahudi kadar muktedir değildi¹⁷⁵. S. 188, str. 13: Eski bir âteşgede olan, Belh'deki, Nevbahâr onlara vakfedilmiştir¹⁷⁶.

F a s ı l, 43: S. 193: Başlık: Kadınlar, harem dairesi... hakkında¹⁷⁷. Str. 10: Saray kadınlarına *hâcibe* ve *hâdime* olarak¹⁷⁸. Str. aş. 9: Her ne zaman padişahın zevcesi padişah üzerinde nüfuz sahibi olursa perişanlık, bozgunculuk ve karışıklık husûle gelmiştir¹⁷⁹.

F a s ı l, 44: S. 201, str. 3: Selçuklu ülkesi ve bilhassa cihan hükümdarı ve onun âilesi ve oğulları (kötü gözden uzak olsunlar!) için. Str. aş. 6: Bugün bu devlete yakınlığı olup şîlik davası güden kimseler vardır ki... Str. aş. 1: Bunlar bir takım hareketlerle hükümdarı benden soğuttukları cihetle bu hususta izahat vermediği uygun buldum¹⁸⁰. S. 202, str. aş. 6: Fakat ben Acem ülkesinde olanı kısaca zikredeceğim¹⁸¹. S. 204, str. aş. 1: Büyüklerin ekserisi râğbet etmedi...¹⁸². S. 218, str. aş. 11 (ilâve). Isfahan ve Kum *hâşer*i ile¹⁸³.

¹⁷² M. 127b (H. 122 karışık).

¹⁷³ M. 131a. مولاتا (mülâtafa) «mektub» mânâsındadır.

¹⁷⁴ Ş. m. 149.

¹⁷⁵ M. 132b, H. 127.

¹⁷⁶ Ş. m. 151.

¹⁷⁷ M. 139b.

¹⁷⁸ M. 140a, H. 133.

¹⁷⁹ M. 140a, H. 133.

¹⁸⁰ M. 148a, H. 141. (Ş. tr. 241 yanlış).

¹⁸¹ M. 148b, H. 141.

¹⁸² H. 143.

¹⁸³ H. 137 (M. 165, karışık).

Fasıl, 47: S. 219, str. aş. 1 (ilâve). Muhammed öldü; o, bunu Kureyş mezarlığına gömdürdü¹⁸⁴. S. 221, str. aş. 17 vd.: Şer'î sözleri ehl-i sünnetin bilmemesi için kapalı surette yazdı¹⁸⁵... sonra ehl-i sünnetle münazara etti. Kum ve Kâşan'da, Külin köyünden Gıyâs adında bir adamın geldiği, halka ehl-i beyt mezhebini öğrettiği duyuldu. Ahali Gıyâs'ın yanına giderek bu mezhebi öğrenmeğe başladı. Hâdiseyi haber alan Abdullah-i Za'ferânî bunun bid'at olduğunu biliyordu. Rey ahali ile beraber onların üzerine yürüdü, dağıttı. Gıyâs Horasan'a kaçtı. Ehl-i sünnet tarafından, bu mezhebe girenlerden bir kısmına *Halefî*, bir kısmına da *Bâtînî* adı verilmişti, H. 280 yılında bu mezheb fâş oldu... Fırar eden Gıyâs Merv-i Rûd'da idi. Emîr Hüseyin b. Ali Merv-i Rûdî'yi dâvet etti, o da icabet eyledi. Emîr Hüseyin Horasan'da nüfuz sahibi olunca Tâlekan, Meymene, Herât, Garcistan ve Gur halkı bu mezhebe girdiler. Sonra Gıyâs, Merv-i Rûd'da birini kendine halife yaptı...¹⁸⁶. S. 222 str. 1: Nişâpur havalisinden pek çok arabca şiir ve garib hadîsler bilen...¹⁸⁷. str. 16 (ilâve): Azerbeycan ve Gürgân...¹⁸⁸. Str. aş. 14 (ilâve): Horasan ve Maverâünnehir şehirlerinden...¹⁸⁹. S. 223, str. 10: Hüseyin b. Ali Mervezî¹⁹⁰, vefatı sırasında bu işi Muhammed b. Ahmed Nahşebî'ye havale... Str. aş. 20 vd: Bâtînî reislerinden olan Sevâde oğlu namında... ve kendi Ceyhun nehrini geçerek... Ebû Bekr Nahşebî'yi ve *debîr-i hâs* olan... Eş'âs ile birlikte... *âriz* Bû Mansur-i Çağânî... *hâs hâcib* Aytaş dahi¹⁹¹. Str. aş. 4 (ilâveli): Hüseyin Melik ve *vekil-i hâs* olan Ali Zerrâdî¹⁹². S. 224, str. aş. 7: O zaman ziyafet levazımını alırsın ve filân gün hazır bulunmak üzere... S. 226, str. 11 (ilâve): Sâhib'ül-hâl onlara mütemediyen haber göndererek Ebû Abdullah'ın kendi yanına gönderilmesini istiyordu. Onlar özür ve bahane uydurarak göndermediler. Ebû Abdullah ahalinin o padişaktan çekinerek kendisini ona teslim etmelerinden korkuyordu. Neticede padişaha gönderilemedi ve o adalardan birinde yerleşti, orada ev yaptırdı. Onu gören halk zekât-larını ona göndermekte idiler. Böylece yaşadı, öldüğü zaman ye-

¹⁸⁴ M. 166a., H. 157.

¹⁸⁵ ولفظهای شرعی بلفظ یاد کرد تا اهل سنت ندانند H. 159.

¹⁸⁶ M. 167b-168a., H. 159.

¹⁸⁷ M. 168a., H. 159.

¹⁸⁸ M. 168b.

¹⁸⁹ M. 169a.

¹⁹⁰ Mervu'r-Rûdî (H. 161).

¹⁹¹ M. 170b.

¹⁹² M. 171a., H. 162.

rine oğlu geçti ve bir müddet b mezheb ve babasının koyduğu nizam üzere yürüdü¹⁹³. S. 228, str. 6 (ilâve): Mağrib diyarında bir padişah vardı ki, ona, küçük olduğu için, Sâhibü'l-hâl derlerdi. Mağrib şehirlerinden bir kısmına hâkimdi ve sünnî idi. Ali Deylemî onun başkumandanı idi ki, bunu Mağrib askeriyle Ebû Abdullah'a... gönderdi¹⁹⁴. S. 229, str. aş. 5 (ilâve): Burkaî Basra'da ve Huziştan'da on dört sene...¹⁹⁵. Str. aş. 2 (ilâve): Burkaî'yi 270 senesi Safer ayının sonunda Bağdad'a¹⁹⁶. Str. 17 (ilâve): diğer on kişiyi Belh, Semerkand, Fergane, Harezmi, Merv ve Nişâpur gibi yerlere gönderdiler ve oralarda îdam ettiler¹⁹⁷. S. 231, str. 14 (ilâve): Bu Ebû Saîd, Abdullah b. Meymûn-i Kaddâh'm oğullarından bir yâhudinin çocuğu idi, adı Ahmed idi; annesini alarak onu yetiştirdi¹⁹⁸. S. 233, str. aş. 13: Mukanna'-ı Mervezî Maveraünnehirde... Mukannâ' ile Bû Saîd aynı zamanda zuhur...¹⁹⁹. S. 234, str. 7 (ilâveli): Rey'de *Halefî* ve *Bâtînî*, Gürgân'da *Muhammere*, Şam'da *Mübeyyize*... İsfahan'da *Bâtînî*; Kum, Kâşân, Taberistan, Sebzvâr'da *Şîî*... Onlar kendilerine *Ta'limî* ve *Refikî* derler²⁰⁰. S. 235, str. 13 (ilâve): Me'mûn ona Kazvin'i, Merâga'yı ve Azerbaycan'ın bâzı şehirlerini verdi... ile Bâbek arasında altı ay fasılasız büyük cenk oldu²⁰¹. S. 235, str. aş. 5 (ilâve): Kuhistân ile Azerbaycan arasında Şehristân denilen²⁰².

Fasıl, 48: S. 240 str. 4: Eğer bir şey alınırsa borç olarak alınır, sonra da sür'atle yerine îade olunurdu²⁰³. S. 241, str. 9:... olarak bir *Subaşı*'ya teslim...²⁰⁴.

Fasıl, 49: S. 243, str. 17 (ilâve): ... Mağrib'den, Aden ve Basradan tâcirler²⁰⁵.

Fasıl, 50: S. 245, str. 2: ... faydası şudur ki, masraflar üzerinde kâfi derecede düşünölmüş olur ve münasib miktarda masraftan

193 M. 177a (Ş. m. 194 ve H. 167-168 karışık ve yanlış).

194 M. 177a.

195 M. 184a., H. 169.

196 M. 184a.

197 M. 184b.

198 M. 185b.

199 H. 172.

200 M. 187b., H. 177.

201 M. 189a., H. 174.

202 M. 189b.

203 M. 194b., H. 178

204 M. 190a (Ş. m. *Subaşı* yerine *sîpahi*).

205 H. 181.

düşülür, para harcanmaz. Eğer bütçe hakkında birinin bir söyleyeceği bulunur (ve bütçenin) arttırılmasını isterse, sözü dinlenmelidir. Söylediği bir hakikati ihtiva ettiği takdirde o para tedarik edilmelidir. Böylece vâridat... ²⁰⁶ S. 249, Başlık: Sultan-ı Saîd Muhammed b. Melikşah hakkında ²⁰⁷ S. 257, 5. mısra': O, Sultan Gıyâsü'd-din Muhammed b. Muhammed ki, ²⁰⁸.

* * *

Yukarıda *Siyâsetnâme'* de nakledilen tarihî materyalin tenkidini başka bir yazımızda ele alacağımızı söylemiştik. O zaman «M.» nüshasında bulunup da diğer nüshaların hiç birinde mevcut olmıyan bölümleri neşredeceğiz. Burada yalnız, mütercim tarafından, *Kısâsü'l-enbiya*, *Kâmusu'l-âlâm* gibi kaynak değeri taşımayan eserlerden naklen yapılan haşiyelerin sahih olmadığını ve *Tarihü'l-Kâmil*, *Kitâbü'l-İber* gibi inanılır kaynakların tabî tarihleri, yerleri ve sahifeleri gösterilmediği için buralardan alınan ma'lûmatında itimad telkin etmediğini belirtmek isteriz. Nihayet son olarak şunu bilhassa kaydetmek mecburiyetindeyiz ki, sayın Çavdaroğlu'nun, dili de istifade edilemeyecek kadar eski olan bu tercümeyi yapmış olması kendisini muahaze için bir sebep teşkil etmez. Fakat ortaya çıkarılmasında ne gibi bir fayda umulduğunu hakikaten anlamadığımız böyle bir tercümeyi umûmî efkâra sunan «İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü»nden ilmi neşriyat hususunda biraz daha itina beklemekte haklı olduğumuzu sanıyoruz.

²⁰⁶ M. 198a, H. 134.

²⁰⁷ Ş. m. 248.

²⁰⁸ Ş. m. 248 mısra 5. Burada Gıyâsü'd-din, Gıyâs ı din şekliyle kayıtlıdır.